

LBRIS

We know
books

HERMANN KEYSERLING

RENAȘTERE

Traducere din limba germană:
Corneliu Sterian și Diana Sălăjanu

 Sens Editura

CUPRINS

Cuvânt înainte	7
Partea întâi:	
RENAȘTERE DIN SPIRIT	11
A. Tensiune și ritm	13
I. Tensiune și ritm	13
II. Tensiune ecumenică și superioritate asupra lumii	26
B. Concepția despre lume și modelare a vieții	37
I. Concepția despre lume și modelare a vieții	37
II. Unitatea spirituală a omenirii	63
C. Devenire și pieire	91
I. Devenire și pieire	91
II. Istoria ca tragedie	105
III. Moarte și veșnicie	121
D. Lege și libertate	155
I. Libertate și normă	155
II. Invenție și formă	170
III. Sensul ultim al libertății	186
E. Omul și pământul	217
I. Omul și pământul	217
II. Planeta în schimbare ca unitate	224
III. Spiritul, stăpânul pământului	240

DESPRE RENAȘTEREA SUFLETULUI259

Limitele cunoașterii umane	261
Sfera naturală de influență	277
Psihanaliză și autodesăvârșire	295
Arta vindecării și privirea în profunzime	319
Filiația Spiritului	351
Iubire și cunoaștere	371
Problema fericirii	391
Problema etică	405
Problema religioasă	441
Crezul meu	483

A. TENSIUNE ȘI RITM

I. Tensiune și ritm

Dacă cercetarea modernă a naturii a dus la un rezultat cert, acela este ideea că repausul în sensul clar și absolut, așa cum înțelege această noțiune omul obișnuit, nedepins cu gândirea profundă, nu există, și că mișcarea este factorul ultim, ireversibil al întregii realități, iar aceasta, pentru că nu materia, ci forța este, în accepțiunea cea mai largă a cuvântului, ultima ei instanță. Corpul care în aparență este cel mai solid, de fapt, e un sistem de particule care vibrează și se rotesc cu o viteză amețitoare, care, la rândul lor, nu sunt decât niște centri energetici; mișcarea, care nu se manifestă grosier-senzorial ca una de translație, este totuși mișcare, numai că e integrată unui tot unitar și de aceea apare în exterior ca tensiune. Dar ce anume face ca stările statice permanente să fie posibile, având în vedere imposibilitatea anulării mișcării ca atare? Cauza constă în faptul că natura apare împărțită în *sisteme unitare* și că, probabil – lăsăm deschisă această întrebare – ca întreg, ea reprezintă, în ultimă instanță, un tot unitar. Din unitatea fiecărui sistem rezultă acel caracter de ordine armonioasă care i-a frapat deja pe greci când priveau cerul înstelat. Procesul cosmic, în măsura în care este fără viață, nu este, desigur, unul orientat; nu este adevărat, cum mai gândea încă la vremea lui Kepller, că haosul originar tinde să devină Cosmos, fiindcă natura este ordonată întotdeauna la fel de perfect; marile legi ale mecanicii sunt respectate, în orice situație, la fel de necondiționat. Dar, în orice caz, toate forțele orientate mai întâi într-un mod pur egocentric și, din punctul de vedere al Totului unitar, lipsit de sens, de îndată ce se integrează Totului, trebuie să se ordoneze într-un mod armonios și plin de sens, fiindcă aici este posibilă o stare durabilă numai pe baza unui echilibru armonios.

Astfel încât, fiecare mișcare izolată care aparține unui tot unitar, care nu-l poate părăsi și nu se poate transforma în alta, devine în final *ritmică*. De aceea, tensiunea și ritmul sunt atributele fundamentale ale oricărui sistem unitar din natură. Orice sistem unitar reprezintă atunci, atâta cât o decide propria sa lege, un sfârșit. El este incapabil să se transforme din proprie putere, fiindcă toate mișcărilor sunt fixate într-un circuit armonios. Ca urmare, starea normală a naturii care-i apare armonioasă omului corespunde cu ceea ce, din punctul de vedere al vieții, este mort. Cel ce consideră că „armonia sferelor” este starea ideală și, deci, o opune viului, acela mărturisește, prin urmare, că el consideră moartea drept ideal al vieții.

De aici rezultă, deci, cu totul de la sine, ca revers, imaginea justă a vieții. Ea este un transcendent al naturii, în sensul arătat mai sus. Și Viața se raportează la Natură precum Sensul la Expresie, acționând din punctul de vedere al naturii ca un miracol mereu reînnoit. În limbaj tehnic, constă în vivifierea formei de manifestare din direcția unei dimensiuni care, străină de aceasta, merge, vorbind la figurat, perpendicular pe dimensiunile specifice ale acesteia, din interior spre exterior. Această vivifiere este, la rândul ei, o mișcare veșnică, a cărei oprire e de neconceput cât timp viața continuă să existe, la fel ca în cazul similar al muzicii, numai că ea este o mișcare de origine metafizică. Dar, viața ca viață nu poate muri nicidecum, deoarece, ca „sens”, ea ține de un plan al realității din care conceptele de apariție și de pierire sunt lipsite de conținut; dacă, uneori, încetează, ea a ieșit doar din sfera fenomenală, la fel cum un adevăr poate numai să se piardă, dar nu încetează să fie valabil, dacă oamenii îi pierd noțiunea. Or, pe de altă parte, fiecare *expresie* a vieții ține întru totul de regnul naturii. Oriunde s-ar manifesta viața, ea se dovedește a fi legată necondiționat de materialul și de normele ei, la fel cum este poetul legat de limba folosită. De aceea, fenomenologia vieții se aseamănă întru totul cu aceea a naturii neînsuflețite, oriunde mersul ei poate fi înțeles după categoriile masei și mișcării, în cadrul unui tot unitar. Și aici, totul este tensiune și ritm; fiecare organism, de la celulă până la organ, până la om și, în fine, până la formele sale

de viață comunitare, desemnează, la o privire pur exterioară, un sistem gravitațional deosebit, care, la rândul său, ține de altele. Periodicitatea istoriei corespunde drumului parcurs de astre și de anotimpuri; puterea conducătorilor politici, forța de solicitare a popoarelor, forța de a se impune a ideilor, acestea sunt fenomene ale tensiunii. Numai că, în cazul vieții, echilibrul natural nu este niciodată instanța ultimă. În primul rând, sensul vieții nu se epuizează niciodată cu starea de fapt care nu înseamnă de fiecare dată decât *mijlocul* de expresie. În al doilea rând, sensul vieții își creează din sine corelații - corelațiile organice specifice, care reprezintă, spre deosebire de cele anorganice, niște diversități de rang superior. În al treilea rând, tocmai de aceea soarta naturii nu o prejudiciază cu nimic pe aceea a vieții. În principiu, este valabil mai degrabă contrariul: la fel cum substanțele și forțele ei primesc un sens și o direcție, în fiecare caz, de la organismul în care intră, tot așa – ca să clarificăm cu totul starea generală de fapt, folosind exemplul extrem – numai viața, în cazul în care lumea noastră are un început, poate să-i fi dat imboldul spre evoluție, fiindcă neviului inițiativa îi este străină; așa că viața poate transforma numai din lăuntru în afară o stare finală, apropiată sau deja atinsă, într-un nou început. Viața este, în esență, inițiativă; este contra-realitatea în raport cu natura moartă, care este în esență inerție. În cazul vieții, mișcarea, cât timp durează, nu se poate nicidecum fixa într-un circuit, oricât s-ar armoniza în elementele ei, fiindcă aici ea primește, din direcția unei surse de forțe metafizice, o accelerație mereu reînnoită. Așa că moartea înseamnă și aici, ce-i drept, sfârșitul natural al evoluției oricărui sistem unitar, sub forma căruia se înfățișează tot ceea ce s-a materializat. Dar sfârșitul înseamnă, totodată, pragul spre *renaștere*. Iar aceasta, la rândul ei, nu este niciodată numai o repetare, ci, totodată, reînnoire; fiecare naștere a unui trup plăsmuit la fel din punct de vedere exterior aduce în lume o monadă care n-a mai existat niciodată. Viața este, în esență, nemuritoare. De aceea, în contextul empiric, fenomenul original nu este aici tensiunea și ritmul ca atare, ci procesul infinit al acestora. Să privim acum, în încheiere, această stare

de fapt, împreună cu cea a valorilor spre care s-a orientat dintotdeauna căutarea umană și să construim, pornind de aici, idealul vieții. Ajungem, în mod inevitabil, la concluzia următoare: numai stările fecunde de desăvârșire care duc mișcarea mai departe, care conțin promisiunea a ceva superior, sunt conforme cu sensul vieții. Idealul acestuia nu poate fi determinat, în orice caz, nicidecum în mod static, ci numai în mod dinamic, ca stare veșnică a unei ascensiuni de nestăvilit, care are, ce-i drept, direcție și sens, dar nu cunoaște, totuși, nici un fel de limite.

Din raționamentul succint de mai sus rezultă că sunt fundamental greșite toate idealurile de viață de natură statică, indiferent că ele sunt numite în popor pace veșnică, sau că e vorba de liniștea și echilibrul desăvârșit al sufletului omului individual, ori în alt fel. Acestea sunt niște idealuri ale morții, nu ale vieții. În orice caz, bineînțeles că trebuie să se năzuiască spre o conlucrare armonioasă a tuturor părților unei unități organice. Iar armonia realizată astfel poate să arate uneori foarte asemănător cu un sistem de forțe bine echilibrat din fizică. Dar ea nu este niciodată în acest caz instanța ultimă, ci doar un mijloc de expresie excelent; și cu cât mijlocul de expresie ia mai mult caracterul de scop în sine (ca în cazul animalelor inferioare sau al tipurilor profesionale încremenite), cu atât mai puțin valoroasă – pentru că e mai puțin vie – pare viața. Căci, în cazul ei, în veșnica reîntoarcere a acelorași lucruri, nu veșnica reîntoarcere este esențialul, ci faptul că, trecând mereu prin aceleași lucruri, în fiecare clipă se manifestă ceva care n-a mai existat niciodată, ceva original. De aceea, la așa numitele stări de desăvârșire, de la sănătatea fizică până la clasicism, e vorba de orice altceva mai degrabă decât de unele de echilibru: este vorba de stări de tensiune durabile care năzuiesc spre viitor. De aceea, cea mai mare semnificație pentru progres au avut-o de fiecare dată culturile și personalitățile care, armonizate sau nu lăuntric, încorporând tensiunile cele mai puternice, au știut să le transmită în cel mai ridicat grad. De la sine înțeles: considerat pe planul naturii care, ca atare, nu

cunoaște decât schimbarea, orice progres se bazează pe introducerea unui ritm de viață nou, iar unul ca acesta se impune numai în măsura în care e suficient de puternic spre a zdruncina starea de echilibru consolidat pe care o găsește la fața locului. Această constatare necesită o completare care, după cum mi se pare mie, dă lovitura mortală idealului desăvârșirii statice: pentru a zdruncina o stare de echilibru consolidat, forța trebuie nu numai să fie mare în sine, ci și să acționeze excentric, deci să lovească la fel ca o cometă ce izbește un sistem planetar bine consolidat. În mod corespunzător, orice impuls înnoitor, ca să folosim o alegorie politică ce este, totuși, mai mult decât o alegorie, a venit din stânga; tocmai de aceea a sfârșit până la urmă oricare, în măsura în care ritmul său a fost învins complet și și-a pierdut orice influență în accelerarea vieții, într-o rutină moartă, devenind, totuși, încă o dată creator, când un nou impuls puternic i-a împins pe purtătorii vechiului în poziția extremei drepte. Starea de mijloc, cea rațională, n-a fost încă niciodată creatoare. Or, orice om se declară în mod instinctiv adeptul unor idealuri situate dincolo de dreapta și de stânga și, privite în mod pur exterior, aceasta se aseamănă foarte mult cu concepția liberală de mijloc. Cum se rezolvă contradicția? Ea se rezolvă prin faptul că, și pe tărâm istoric, fiecare năzuiește instinctiv spre o stare de tensiune superioară, care să unească în ea contrariile existente, așa cum ne-o înfățișează, în sferele lor, starea de sănătate și clasicismul. Dar tocmai stările amintite dovedesc în mod clar că unirea contrariilor nu înseamnă echilibrul lor. Aici am ajuns în punctul în care ne putem permite să facem o distincție foarte clară între armonia vie și cea moartă: echilibrul contrariilor când vorbim de substanțele moarte corespunde *contrapunctării* acestora în cazul viului. Un organism seamănă cu orice altceva mai bine decât cu un sistem solar, pentru că, privită din punct de vedere exterior, viața înseamnă *o stare de echilibru labilă, nu stabilă*, în care un principiu de rang superior *nu* menține în stare de plutire niște contrarii ajunse la echilibru. Această afirmație este valabilă pentru orice formă de viață, și pentru viața istorică a omenirii, și pentru viața spirituală. Orice unificare în

scopul binelui nu înseamnă aici echilibrare ci contrapunctare. Ideea de progres înțeală corect nu se referă la altceva decât la cerința de a sintetiza contrapunctat mereu alte corelații. Și această cerință, la rândul ei, poate fi îndeplinită, în principiu, pentru că, oricum s-ar interpreta acest lucru, lumea psihicului este corelată, după cum se poate dovedi, tot așa cum este corelat pe plan fizic sistemul nostru solar. De aceea, și aici orice mișcare trezește automat mișcarea opusă, astfel încât radicalismul produce cu adevărat conservatismul propriu-zis, moliciune - duritate, bine - rău și invers. De aceea, lumea de sus și lumea de jos constituie într-adevăr, conform sensului tuturor miturilor despre zei, pe care psihanaliza le-a dovedit adevărate din nou, pe o treaptă de înțelegere mai înaltă, *un tot unitar*. Așadar, legea echilibrului stăpânește constant întreaga lume.¹ Și pentru că este așa, trebuie să poată fi atins, bineînțeles, un ritm general cuprinzător, în care contrariile dinainte să se contrapuncteze reciproc, nu să se anuleze unul pe altul. Exact acest lucru îl presimțim cu toții, în măsura în care vrem desăvârșire. Dar tocmai aici considerațiile noastre asupra fizicii se dovedesc a fi deosebit de rodnice. Starea de tensiune mai vastă ia naștere pretutindeni de-abia acolo unde tensiunile parțiale s-au armonizat prin super-poziționare. Acest lucru este posibil numai într-o lume care s-a maturizat. Dar sfera spirituală a omenirii se găsește încă, în mod neîndoielnic, într-o stare haotică, oarecum asemănătoare cu aceea a materiei stelare înainte ca ea să se fi consolidat sub forma sistemelor stelare actuale. Ea este încă prea tânără pentru a realiza idealul omenirii. Astfel, până acum, chiar dacă unii indivizi, dar numai puțini, au putut atinge un anumit grad de desăvârșire pe parcursul stadiilor istorice, ei sunt, totuși, din punctul de vedere al întregii omeniri, doar niște elemente. Ritmurile pe care ei le-au întruchipat au fost toate excentrice, particulare și unilaterale, nu atotcuprinzătoare și aceasta,

¹ Cf. cu privire la raportul dintre conceptul de dreptate și legea fizică a echilibrului, articolul meu *Dreptate și echitate*, în nr. 11 al revistei *Weg zur Vollendung (Calea spre desăvârșire)*.

bineînțeleș, în măsura în care era vorba de niște stadii „istorice”: istoria, așa cum o înțelegem noi, ar fi înțeleasă altfel dacă nu ar fi unilateral orientată – o noțiune fără conținut. Istoria *omenirii* s-ar desfășura, bineînțeleș, dincolo de toate unilateralitățile de până acum. Dar ea nu a început încă. Ori încotro ne-am îndrepta privirile în spațiu și timp: alte stări decât cele de mișcare unilaterale nu putem constata. Orice progres de până acum a luat ființă pe calea numită de psihanaliză supracompensare: la fel cum noi, cei de azi, suntem în mod unilateral intelectuali, în măsura aceasta, bineînțeleș, suntem superiori față de toate tipurile de dinainte, și totuși, în alte privințe, suntem rămași în urmă corelativ; prin comparație, exact același lucru e valabil pentru lumea elenă, romană, paleo-creștină și medievală. Toate aceste civilizații s-au înțeleș greșit, fiindcă s-au considerat totale. Și exact la fel au fost înțeleși greșit toți marii înnoitori, în măsura în care au fost considerați, ca unități de acțiune istorice, drept simboluri ale unei desăvârșiri multilaterale. Christos a fost unilateral în cel mai înalt grad fiindcă el era într-o opoziție conștientă cu aproape tot ce era mai bun în cultura antică; același lucru se poate spune și despre Buddha, în contextul culturii brahmanice, ca să nici nu mai vorbim despre unilateralitatea cu mult mai evidentă a lui Luther, a lui Ignatiu de Loyola, a lui Francesco di Assisi, a lui Mohammed și a profeților israeliți. Până azi, încă n-a existat cultură cu adevărat ecumenică și nici nu a putut să existe, fiindcă organismul omenirii e încă prea tânăr pentru așa ceva. Cum stăteau lucrurile cu mult lăudata *oikumene* de la sfârșitul antichității? Ea a fost învinsă de atacurile hoardelor de barbari, atât de puține la număr, numai din cauză că n-a reprezentat o tensiune ideală, ci contrariul ei: liniștea echilibrată a morții. Tocmai acest lucru s-ar putea spune despre Occidentul modern (care ar avea atunci, fără îndoială, o soartă asemănătoare), dacă ar ieși învingător liberalismul mecanicist sau biruitoare ar fi democrația socială, aceste ultime produse de bătrânețe ale spiritului secolului XVIII: ambele sunt concepții ale liniștii echilibrate. De aceea, nici una, nici alta, nu mai e susținută de un impuls viu și ele nici nu aduc idei noi, deci nu mai produc

personalități importante. În schimb, produsele *oikumene* ale catolicismului, brahmanismului și ale ramurii *māhāyāna* a buddhismului rămân în continuare vii pentru că, în sferele lor, ele nu sunt lăuntric-echilibrate, ci contrapunctate, trăind într-un raport de tensiune conștient cu ceea ce nu sunt. Din toate aceste reflecții separate decurge acum un adevăr fundamental, asupra căruia universalității nu s-au lămurit încă niciodată: că *în condițiile date, nu multilateralitatea, ci, mai degrabă, unilateralitatea este drumul cel mai scurt spre totalitate*. Lumea spirituală, oricum, este coerentă. Deci, cât timp agitația ei rămâne în stadiul de dezordine, de haos, nu poate fi vorba decât de a se executa fiecare mișcare unilaterală atât de energetic încât întregul să fie constrâns, prin teză și antiteză, să treacă într-o unitate ritmică superioară. Unilateralitatea este posibilă, bineînțeles, numai într-o stare de tinerețe și de orbire. Dar tocmai această stare a existat de-a lungul istoriei și mai există și astăzi. Imperativul ce rezultă de aici, vechea poruncă de a-ți fi credincios ție însuși mai înainte de toate, dobândește o confirmare, care își modifică sensul în același timp. De aici devine absolut clar în ce măsură ostilitatea actuală dintre popoare, așa cum presimt toate sufletele mai profunde, reprezintă pragul ce duce spre viitoarea solidaritate a omenirii și în ce măsură naționalismul, din punctul de vedere al Paneuropei, este de preferat oricărui internaționalism. Însă, înainte de toate, se vede îndreptățirea profundă a convingerii noastre de occidentali că *noi*, înainte de toate, suntem cei aleși în ceea ce privește progresul. Am spus mai înainte, vorbind metaforic, că tot progresul vine de la stânga: ei bine, noi suntem, s-ar putea spune, stânga omenirii. Conform acestui lucru, superioritatea noastră nu are la bază presupusa noastră universalitate sau chiar perfecțiune – ca și cum ne-ar fi îngăduit să ne comparăm măcar pe de parte cu Orientul – ci pe unilateralitatea mișcării pe care o reprezentăm. Civilizația noastră este cea mai unilaterală și mai neechilibrată din câte au existat vreodată. Dar ea este, în același timp, cea mai dinamică și are cea mai bună mișcare din toate vremurile. *De aici* importanța noastră. Noi cutremurăm lumea cu cele mai puternice tensiuni

existente până acum în istorie. Ritmul nostru dezechilibrează întregul glob pământesc și creează astfel corelațiile a căror conștientizare este prima premisă a unei viitoare solidarități a omenirii. Abia datorită nouă, civilizațiile Orientului, adormite deja și satisfăcute de ele însele, vor deveni importante pentru omenire. Dacă azi vin spre noi misionari de pe Gange și de la Fluviul Galben, aceasta înseamnă, se poate spune, un reflux după marele flux pe care noi l-am adus peste acele ținuturi liniștite. Noi reprezentăm, o repet, civilizația cea mai unilaterală și, totodată, cu cea mai mare forță de impact din câte au existat vreodată; de aceea, eroismul este singurul mod de a gândi și simți pe măsura noastră. De aceea, mentalitatea pacifistă și pasivă nu produce, în ceea ce ne privește, nimic important. În ce măsură, însă, ne este îngăduit nouă, cu unilateralitatea noastră extremă, să ne considerăm aleși înainte de toți ceilalți? Cu toate acestea, nu reiese neapărat din cele de mai sus că suntem *aleși*. Ei bine, ne este îngăduit să ne considerăm aleși pentru că tensiunea noastră e atât de mare și ritmul nostru e atât de cuprinzător încât acesta, cu premisa esenței unitare a lumii umane, va trebui cu timpul să unească întregul, *ceea ce va face ca unilateralitatea noastră să se autoanuleze în cele din urmă. Prin unilateralitatea noastră noi am provoca acea multilateralitate, acel „dincolo” de dreapta și de stânga care este în mintea fiecărui om conștient în plan metafizic drept ideal al unei stări a omenirii.*

Fiindcă, în orice caz, nu e voie să se rămână la unilateralitate. Aceasta este de folos numai exact atâta timp cât totalitatea rămâne în starea de haos. De îndată ce tensiunile parțiale ajung la o stare de echilibru contrapunctiv reciproc, ele trec într-o stare de tensiune nouă și, acum, totală; de îndată ce toate ritmurile particulare se vor fi armonizat unele cu altele, rezultatul este un ritm nou și, acum, universal. Atunci aceasta ar fi starea istorică ideală analoagă corelației părților din organism, a sănătății omului individual, a clasicității operei de artă, o stare visată de oricare dintre aceia care doresc ceva mai bun, dincolo de dreapta sau de stânga. Nu e vorba de starea de mijloc rațională, de o stare de liniște echilibrată ultimă,

conformă cu o dreptate abstractă, care ar însemna, în mod necesar, moartea, ci de o stare de tensiune nouă, numai că, de această dată, nu unilaterală, ci multilaterală. Ea ar însemna un sfârșit pentru viață, chiar dacă expresia sa pur naturală își va fi găsit în ea ultima variantă concretă, tot așa de puțin cum, în cazul omului individual, atingerea stării de sănătate a trupului și a sufletului anulează celelalte țeluri posibile ale sale. Mai degrabă, de-abia acum devin posibile țeluri mai înalte. Omul stăpân pe sine dispune de forțe mai multe și mai înalte decât cel haotic. Ritmul ecumenic în care se transpune starea de tensiune totală ar lăsa, deci, foarte bine să existe caracterul permanent incipient al vieții. El doar ar ridica în continuare pe o treaptă mai înaltă baza progresului, pe o treaptă, ce-i drept, care ar permite stăpânirea contrapunctică a contrariilor, a căror aparentă irezolvabilitate a fost reazemul principal al oricărui pesimism uman. Să ne întoarcem din acest punct înapoi la cele spuse mai înainte despre ce este dincolo de stânga și de dreapta. Binele și răul sunt, pe treapta lor, la fel de invincibile, fiindcă ele se condiționează reciproc. Așa că o victorie finală a binelui în sensul obișnuit al cuvântului este exclusă; cu cât lumina e mai puternică, cu atât mai negre sunt umbrele care ies, inevitabil, la suprafață. Totuși, poate fi atinsă o poziție lăuntrică dincolo de bine și de rău, care menține în echilibru, contrapunctându-le, manifestările unui pol sau ale celuilalt, punându-le pe amândouă în slujba unui țel superior. Fiecare biruitor a purtat în el un infractor. Dacă el a devenit bun, deci s-a negat pe sine în același grad în care înainte se afirmase pe sine, el s-a jurat în mod unilateral polului opus al acestuia, motiv pentru care s-a putut întâmpla ca, ajuns la țintă, să se încline, la fel ca starețul Zosima al lui Dostoievski în fața criminalului înrăit; Christos și Buddha au fost mai presus de infracțiune, ca și de lepădarea de sine. În sens asemănător, dușmănia ca atare este, ce-i drept, invincibilă, fiindcă, acolo unde există prietenie, trebuie să existe și dușmănie; atracția întemeiază, totodată, puterea de respingere. Totuși, este posibilă o *împrietenire* a ceea ce e dușmănie; acesta e sensul adevărat al iubirii creștine a dușmanilor. Idealul este, deci, atingerea unei stări de